

НУТҚИЙ КЎНИКМАЛАРНИ ТИЗИМЛИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

DOI: [https://doi.org/ 10.53885/edinres.2021.61.51.040](https://doi.org/10.53885/edinres.2021.61.51.040)

Ражапова Кумуш,

Қорақалпоқ давлат университети тадқиқотчиси

Аннотация. Мазкур мақолада нутқий кўникмаларни тизимли ривожлантириши тамойиллари, она тили таълимида ўқувчиларнинг ижодий фикрлаш ва ўз фикрини турли нутқ вазиятларига мос ҳолда оғзаки ҳамда ёзма шаклда ифодадай олишларига эришиши йўллари ҳақида фикрлар баён қилинган. бунинг учун она тили ўқитиши методикасида тадқиқот давригача яратилган илмий ёндашувларнинг мавзуга энг яқин қисмига атрофлича муносабат билдирилган ва муайян хулосаларга келинган.

Калит сўзлар: нутқий кўникма, тизимли ривожлантириши, малака, мустақил фикрлаш, ижодий тафаккур, гапириши, тинглаб тушуниши, ўқиши ва ёзиши кўникмалари

ПРИНЦИПЫ СИСТЕМАТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ

Раджапова Кумуш,

*научный сотрудник Каракалпакского государственного
университета*

Аннотация. В данной статье описываются принципы систематического развития речевых навыков, творческого мышления учащихся при обучении родному языку и способы достижения умения выразить свои мысли в устной и письменной форме в соответствии с различными речевыми ситуациями. с этой целью в методике преподавания родного языка было выражено всестороннее отношение к теме научных подходов, созданных до периода исследований, и были сделаны определенные выводы.

Ключевые слова: навыки устной речи, систематическое развитие, квалификация, самостоятельное мышление, творческое мышление, говорение, понимание на слух, навыки чтения и письма

PRINCIPLES OF SYSTEMATIC DEVELOPMENT OF SPEECH SKILLS

Rajapova Kumush,
Researcher at Karakalpak State University

Abstract. *This article describes the principles of systematic development of speech skills, creative thinking of students when teaching their native language and ways to achieve the ability to express their thoughts orally and in writing in accordance with various speech situations. To this end, the methodology of teaching the native language expressed a comprehensive attitude to the topic of scientific approaches created before the research period, and certain conclusions were drawn.*

Keywords: *oral speech skills, systematic development, qualification, independent thinking, creative thinking, speaking, listening comprehension, reading and writing skills*

Кириш. Атрофимизга назар ташласак, ривожланган давлатларнинг кўпидан она тилидан таълим мазмуни тубдан янгиланди. “Таълим мазмуни сирасида ўқувчиларга тақдим этилаётган билимлар уларнинг ижтимоий эҳтиёжларини қондира олиши, уларни ижодкорликка, бунёдкорликка ундаши лозим” лиги белгиланди.

Ўқувчиларда ижодкорликни, мустақил фикрлаш кўникмасини шакллантириш, фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда оғзаки ва ёзма шаклда тўғри, раво ифодалашга ўргатиш учун она тили таълимининг мазмуни тубдан янгилаш, ўқув материалларини замон эҳтиёжига мослаш талаб қилинди. Буни амалга оширишда, табиийки, таълим воситалари муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунга қадар бир қатор мактаб “Она тили” дарсликлари яратилди, лекин улардаги ўқув материалларнинг ҳаммаси ҳам талабга жавоб берадими, деган савол атрофида мулоҳаза юритишга тўғри келади. Ўз вақтида профессорлар Ҳамид Нейматов ва Аскар Ғуломов она тили таълимининг бугунги ҳолатини, уни яхшилашда нималар қилиш кераклигини, ўқувчиларга нималарни ўргатиш лозимлигини жиддий таҳлил орқали ўринли асослаган эдилар.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўқувчилар ўз она тили имкониятларидан маҳорат билан самарали фойдалансалар, ўз фикрларини таъсирчан, тушунарли баён қила оласалар, аждодлардан қолган бой илмий, бадиий меросни чуқур англаш даражасида ўз тилини билсалар, она тили таълими ўз мақсадига эришган бўлади. Бунинг учун она тили дарсларида фойдаланиладиган ўқув материаллари ниҳоятда пухта ишланиши, кўникмаларни комплекс тарзда шакллантириш имкониятига эга бўлиши лозим. Бир пайтнинг ўзида ҳам талаффуз, ҳам имло, ҳам сўз бойлигини ошириш, қолаверса, мустақил фикрлашга йўналтиришга шароит яратиш зарурати такрорлаш жараёнини тақозо

этади, бу эса нутқий маҳоратни оширади .

Ўқувчи нутқий малакасининг шаклланиши ва ривожланишига замин яратувчи фонетика, орфография, орфоэпия, пунктуация бўлимларини ўқитишда машқлардан мунтазам фойдаланиш, қолган бўлимларни эса топшириқлар асосида ўқитиш, фикримизча, қутилган натижани беради.

Аввало, бошланғич синф “Она тили” дарсликларида талаффуз ва имло қоидаларини амалий сингдиришга кўпроқ эътибор қаратилиши, талаффуз устида ишлаш кейинги синфларда ҳам узлуксиз давом эттирилиши лозим. Зеро, маданиятлиликнинг энг муҳим белгиси кишининг тўғри сўзлай олиши ҳамда хатосиз ёза билишидир.

Нутқнинг таъсирчан, мазмунли бўлишида тилнинг сўздан бошқа ифода воситаларидан ҳам ўринли ва унумли фойдаланиш лозим. Масалан, халқ мақоллари, ривоятлар, ҳадислар, масаллар нафақат “Адабиёт”, балки “Она тили” дарсликларида ҳам кўпроқ келтирилса, фойдадан холи бўлмайди. У «яшаш қоидалари» сифатида ўқувчига оддий мисолга қараганда кўпроқ маълумот беради. Хусусан, орфоэпия, лексика ва морфология мавзуларини ўқитишда бу жиҳатга эътибор қилиш зарурати мавжуд. Ўқувчиларнинг нутқий кўникмаларини ривожлантириш янги педагогик таҳнологияларни ишлаб чиқишни тақозо этади.

1.1.- жадвал

Нутқий кўникмаларни ривожлантиришга тизимли ёндашиш

Нутқий кўникмалар	Вазифаси	Технологияси	Ўқувчи топшириғи мазмуни	Хусусияти
Тинглаб тушуниш (англаш)	Эшитилганларни англашга ўргатади		1-топшириқ. Эшитилган матн асосида қисқа баён ёзиб беринг.	Топшириқ асосида ривожланади.
Ўқиб тушуниш (фахмлаш)	Матн мазмунини уқиш, ғоя ва фикрни идрок этишга ўргатади.		1-тоашириқ. Матнни ўқиб тушунганингизни ундаги сўзларни изоҳлаш орқали асосланг.	Топшириқ ва машқ орқали ривожланади.
Гапириш (нутқ)	Адабий талаффуз қоидалари, нутқ вазиятига мос равишда тўғри ва ўринли сўзлашга ўргатади.		1-топшириқ. Матн ҳақида ўз мулоҳазангизни сўзлаб беринг.	Савол, топшириқ ва машқ орқали ривожланади.
Ёзиш (баён)	Ўз фикрини тушунарли, грамматик жиҳатдан тўғри, нутқ вазиятига мос ёзма ифодаланиши ўргатади		1-машқ матнда ажратиб ёзилган сўзларнинг синонимини топиб ёзинг.	Машқ орқали ривожланади.
Мантиқий фикрлаш	Матндан англашилган мазмун ҳақида мустақил мушоҳада қилишга ўргатади.		1-савол. Матндан англаганингизни тушунтиринг. Воқеа ҳаётга мосми?	Савол ва топшириқ орқали ривожланади.

1.1-жадвалда акс этган тизим она тилига доир ўқув материалларининг методик таъминотини такомиллаштиришга кўмаклашади. Унда ўқув материаллари сирасида назарий маълумот, топшириқ, машқ, технология ва усулларнинг вазифаси, мазмуни ва хусусияти акс этган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, машқ ва топшириқлар таълим мазмуни ҳисобланган дарсликлар таркибий қисми бўлишидан ташқари, алоҳида тизим сифатида ҳам қўлланилиши мақсадга мувофиқ. Аниқ фанлар бўйича қизиқарли масалалар тўплами, тизими мавжуд. Бироқ она тили ўқитишга доир махсус машқ ва топшириқлар тизими амалиётда фаол қўлланилмайди.

Нутқий кўникмаларни тизимли шакллантирувчи топшириқларнинг таркиби қуйидагича:

1.2-шакл.

Топшириқлар тузишда юқоридаги тўрт таркибий қисмга асосланган, ўқув материалларининг савияси янада ортади. Топшириқ ҳозир амалда бўлган она тили дарсликларида янгилик сифатида қиритилган. Албатта, бу ижобий ҳодиса. Бироқ улардан дарс жараёнида ўринли, самарали фойдаланиш янада муҳим аҳамиятга эга.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Топшириқлар, асосан, лингвистик компетенцияни шакллантиришга, билим олишга хизмат қилади, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантиради, шунинг учун уларнинг қўлланиш ўринларини ҳам аниқлаб олиш лозим.

Қуйидаги бўлимларни ўқитишда кўпроқ топшириққа таяниш керак:
Умумий ўрта мактабларнинг 5–7-синф ўқувчиларида нутқий малакаларни ривожлантиришга тизимли ёндашишда ҳам қуйидаги педагогик технология дан ижодий фойдаланиш мумкин:

1-топшириқ. Берилган матнни тингланг ва мазмунини тушунтиринг. Матнда ажратиб кўрсатилган сўзлар маъносини мустақил ёзма изоҳланг. Ҳар бир сўзнинг маънодошини топиб ёзинг.

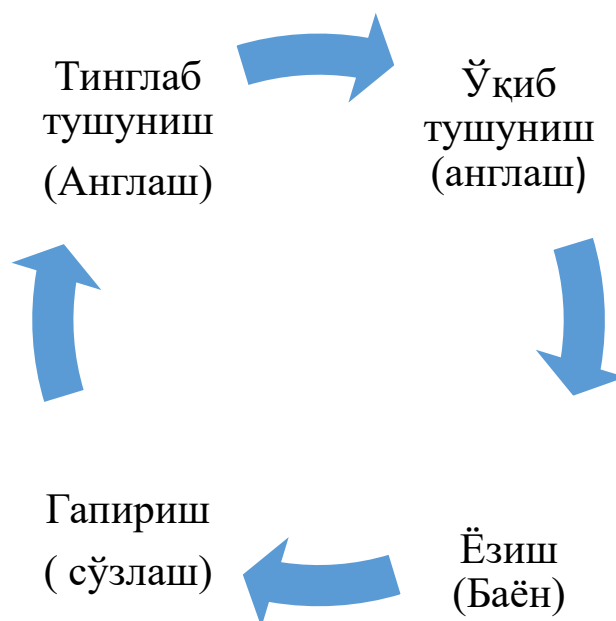
АСАЛ ВА СИРКА

Бозорда икки дўкон ёнма-ён жойлашган бўлиб, уларнинг бирида асал, бирида сирка сотилар экан. Асал сотувчи ёнига ҳеч ким келмас, сирка сотувчи ёнидан эса харидор аримас экан. Асал сотувчи толесизлигидан хафа бўлиб, кекса донишманд ҳузурига бориб, сирка сотувчиси ёнидан одам аримаслиги, ўзининг ёнига эса ҳеч ким келмаслигидан шикоят қилибди.

Асл ҳақиқатни ўрганган донишманд шундай дебди:

- Ўғлим, сен асал сотасан, лекин тилинг сиркадек аччиқ тахир. Шеригинг сирка сотади, лекин тили билан асал улашади.

1.3-шакл

Таклиф этилаётган педагогик технология ўқитувчидан юксак маҳорат талаб қилмайди. Ўқитувчи фақат бошқариш ва йўналтириш вазифасини бажарса, бас. Топшириқни бажариш учун ўқувчи ўқиш ва ёзишни билса, кифоя.

Топшириқнинг босқичлилиги ҳар томонлама ўйланган. Биринчидан, она тили ўқув предметини аниқ ва табиий каби мураккаб ўқув

предметлари билан ўзаро муносабатини янада яхшилаш, яъни мазкур фанларда масалалар шартли босқичли эканлиги инобатга олиниб, она тили дарсларидаги топшириқлар структурасини ҳам шунга мослаш; иккинчидан, ўқувчининг ўзлаштириш имконияти, савияси кабилар ҳам назарда тутилган. Масалан, уч босқичли топшириқ бўлса, битта топшириқни тўлиқ бажарган “қониқарли”; иккитасини тўлиқ бажарган “яхши” ва учаласини ҳам тўлиқ бажарган ўқувчи “аъло” баҳоланиши кўзда тутилган. Бу ўқувчиларни мониторинг қилишда ўқитувчига ҳам жуда қўл келади.

Нутқий кўникмаларни тизимли ривожлантириш босқичлари куйидагича:

I. Дастлаб берилган матн тинганади ва ўқувчилардан мазмун, шунингдек ажратилган сўзлар маъносини тушунтириб бериш сўралади. Бунда ўқитувчи “Ақлий хужум, “Блиц-сўров” методларидан фойдаланади. 4 дақиқа ичида 7 нафар ўқувчи матн мазмуни ҳақида ўз фикрини билдириш имкониятига эга бўлади. Ўқитувчи бу пайт ичида икки-уч ўқувчига қайси товушларни нотўғри талаффуз қилаётганини айтиб ўтади. Уларга тўғри талаффуз бўйича эслатма беради. Асосийси: Тинглаб тушуниш, ўқиб тушуниш устида ишланади.

II. Топшириқнинг қолган икки босқичи ёзма бўлиб, унда барча ўқувчи фаолиштирок этади. Ўқувчилар сонига қараб кичик гуруҳларга бўлинади. Гуруҳларга ном берилади. Ўқувчиларга матнда иштирок этаётган ажратиб кўрсатилган сўзларнинг маъносини ёзма аниқлашади. Айрим хато ва камчиликлар ўқитувчи томонидан тузатилади, тушунтирилади. Асосийси: мустақил ишлашга, ёзма нутқни ривожлантиришга шароит яратилади.

III. Ҳар бир сўзнинг маънодошини топиб ёзиш жамоаларга иккинчи топшириқ сифатида берилганда харидор сўзига мижоз; толеъсиз сўзига бахтсизни (бахтсиз сўзини ўқувчилар бахтсиз, бахсиз, бахдсиз шаклларда) ёзади. Ўқитувчи эса тўғриси бахтсиз бўлишини уқтиради. Асосийси: ёзма саводхонлик устида ҳам ишланади.

Агар ушбу технологияни бошқа синфларда ҳам қўллаш керак бўлса, ўқувчи ёши ва руҳиятига мос бирор мақолга ўзгартириб, ундан фойдаланиш мумкин.

Ўқувчиларга бундай топшириқлар берилганда уларга афоризмлар, донолар ҳикматларидан топиб, уларини изоҳлаш, муносабат билдиришга ўргатиш, шу асосда матн яратиш ёки матн тузишда фикрни асослаш учун қўллаш кўникмаларини шакллантириш мумкин. Топшириққа бундай ёндашиш дарсни самарали ташкил қилиш ва ўқувчига кўпроқ фойдали билим, кўникма ва малака беришга имконият яратади.

Бу каби топшириқларни тузишда оддий жумлаларни таҳлил

қилишдан кўра афоризмлар устида ишлаш фойдали эканлиги инобатга олинган. Қолаверса, ўқувчи машхур кишиларнинг ҳаёт ҳақидаги қарашларини ўрганишга қизиқади. Энг муҳими, ҳикматли сўзлар айрим ўқувчиларнинг яшаш шиорига ҳам айланиб боради.

Айниқса, орфоэпия ўқитишда ўқувчининг маънавий оламига чирок ёқа оладиган халқ мақолларидан ўринли ва самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Аксарият халқ мақолларининг таркиби қофиядош сўзлардан иборат бўлиб, улар ўқувчига муайян унли ва ундош товушларнинг нозик талаффуз хусусиятларини кўрсатиб беришда жуда қўл келади. Оддий жумлада иштирок этган сўз таркибидаги товушдан кўра шеърий мисра таркибидаги товуш талаффузи ўқувчи тафаккурига тезроқ таъсир кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Умумий ўрта таълим мактабларида она тили таълимининг асосий мақсади ўқувчиларнинг коммуникатив саводхонлик даражасини ошириш, уларни мустақил ва ижодий фикрлашга йўналтириш, ўз фикрларини тўғри, аниқ, ўринли ифодалашга ўргатиш экан, уни амалга оширишнинг ишончли омилларидан бири – матн яратишнинг самарали технологиясини ишлаб чиқиш, уни ўқув амалиётига изчил жорий этиш, луғат бойлигини ўстириш, нутқий маҳоратини шакллантиришдан иборатдир. Мана шу омиллар орқали нутқий маданиятни юксалтирувчи кўникма ва малакалар тизимини яратиш лозимдир.

Мактаб она тили таълимининг турли босқичларида ўқувчиларни бадий матн устида ишлашга ўргатишнинг мақбул усуллари ва шаклларида фойдаланиш, шу жараёнда бадий-эстетик тушунча ва завқни тарбиялаш, уларни китобхонликка ўргатиш каби муаммолар, шунингдек, матнлар орқали ўқувчиларга одоб-ахлоқ ўргатиш бугунги она тили таълимининг энг асосий вазифаларидан биридир. Дарс жараёнида ўқитувчи матн туздирлишида ва матн устида ишлаш жараёнида қуйидагиларга амал қилса яхши натижаларга эришиши мумкин.

Матн яратишда фикрнинг қайси тарзда ифодаланишидан қатъий назар, ўқувчи, аввало, нима ҳақида ва нима учун гапириш, ёзиш кераклигини, яъни мақсадни яхши англаши керак. Мақсадга қараб тузилажак матннинг мавзуси белгиланади ва тури аниқланади. Матн ривоя бўлиши, яъни унда бирор нарса ҳақида маълумот берилиши, ҳикоя қилиниши ёки бирор ҳодисанинг тафсилоти тушунтирилиши мумкин. Ёки матн тавсифий бўлиши, яъни унда бирор нарса (ҳодиса, киши, воқеа) тасвирлаб ҳам берилиши мумкин. Шунга қараб яратилажак матннинг тури аниқланади, яъни унинг ривоя, тасвирий, тавсифий ёки мулоҳаза туридаги матн бўлиши белгилаб олинади. Гап шундаки, бу матн турларининг ҳар бирида ўзига хос лисоний ва лексик

воситалар қўлланади. Ҳар бирининг кириш, асосий ва хулоса қисмлари ўзгача хусусиятга эга бўлади. Ўқувчилар ана шу хусусиятларни билиб олсаларгина, фикрларини саводли қилиб тўғри ифодалашни ўрганишлари мумкин. Матнда фикрларни мантиқан изчил қилиб баён этиш катта аҳамият касб этади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommend.) Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, нутқий кўникмаларни тизимли ривожлантириш тамойиллари ўқув топшириқларида ўз аксини топиши лозим. Улар машғулотнинг асосини ташкил этувчи машқ, савол ва топшириқлар таркибига сингдирилмас экан амалий аҳамиятга эга бўлмай қолаверади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Йўлдошева Д. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида таълим мақсадини белгилашнинг дидактик асослари.–Т.: Фан, 2006. – 11-б.
2. Гуломов А., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни.–Т.: Ўқитувчи, 1995. – 27-б.
3. Ғ.Ҳамроев Умумий ўрта таълим мактабларида фонетикага доир ўқув методик таъминотни такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фал.д-ри. (PhD) диссертацияси –Самарқанд. 2019. 143 б.